

He tuku whakaaro ki

Te Puni Kōkiri

mō te:

Rautaki Reo Māori Hou 2014

Kaituku:

Imera:

Nama waea:

Rā: Rāmere, 13 Pipiri, 2014

He Kupu Whakataki

E whai ana tēnei tono i ngā pātai matua kua whakatakotohia e Te Puni Kōkiri (“TPK”) hei whaiwhai mā te hunga e tuku whakaaro ana mō te rautaki reo Māori hou. E whakatakotohia ana ēnei pātai i te tāpiritanga (wh. 20-23) o te puka whakamōhio, *Developing a new Māori Language Strategy*, i tukuna mai i te hui i tū i Porirua i te 10 o Pepuere, 2014.

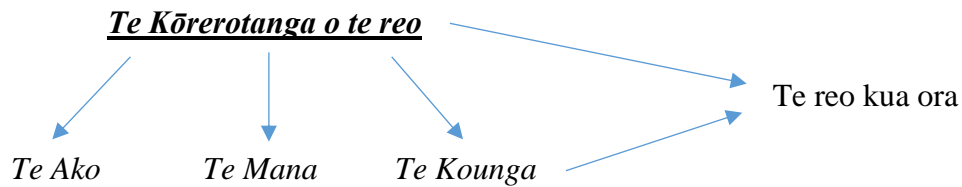
General

He pai ngā whāinga a tēnei rautaki hei whakaea i te wāhi ki te Kāwanatanga i tōna tautoko i te whakaoratanga o te reo, haunga te wāhi ki Te Mātāwai (taihoa e kōrerotia a Te Mātāwai). Ko tētahi mate nui ko te aro nui ki te whānau, te hapū, te iwi Māori. Kāore he wāhi mō te tauīwi, mō te manene. Kei te kīia mai i konei, mēnā ehara koe i te Māori, ehara māu te reo Māori. Engari, me matua whai wāhi mai te katoa o Aotearoa i ngā whāinga katoa, e ora ai tō tātou reo. I tua atu, ki te whāia tēnei aro nui ki te whānau, hapū, iwi, kua mahue atu pea te hunga Māori e noho ana i te tāone – kei reira te nuinga o Ngāi tāua e noho ana. Kāore tātou e noho ana ā-whānau, ā-hapū, ā-iwi. Kia kua tātou e pōhēhē mā waho atu o te tāone e whakaora te reo. Mā tātou katoa e whakaora, ahakoa kei hea tātou e noho ana.

Ngā Whāinga

- 1) Ko te mate nui o ngā whāinga a te rautaki, kāore he whakaputanga kei roto e tae atu ai tātou hei te mutunga. He whāinga ōna, āe, engari he wawata noa ēnei. Kāore he wāhi whakamutunga e mōhiohia ai kua eke ngā wawata a te rautaki ka tae atu ana ki reira. Kāore hoki he whakamārama e mōhio ai tātou ka pēhea tā tātou

whakatutuki i ngā whāinga nei. Me rerekē anō te takoto mai o ngā whāinga, kia pēnei kē:

Ko te tikanga, ko te kōrerotanga o te reo te whāinga matua, kei runga noa atu i ērā atu, nā reira kua whakamatuahia i konei. Ehara mā te ako (whāinga 1), te whakahiki i te mana o te reo (whāinga 2), te whakapiki rānei i tōna kounga (whāinga 3) e kōrerotia ai te reo Māori. Kua whā tekau tau tātou e whai ana i ēnei whāinga e toru (me te āhua koke i aua whāinga), me te aha, kāore te reo e kōrerotia ana e te hunga mōhio ki te reo. Nā reira, kia whakamatuahia te kōrerotanga o te reo Māori. Ki te rangona, ki te kitea te reo Māori e kōrerotia ana, ka tere whai mai aua whāinga e toru. Mēnā kāore te reo e kōrerotia ana, he aha hoki te tangata e hiahia tahuri mai ai ki tētahi atu o ngā whāinga?

- 2) Kāore he wāhi ki te reo ruatanga. Kia mutu tā tātou aro kau ki te reo Māori noa iho, anō nei he reo kotahi te iwi kōrero Māori. He reo rua, kia kaha tā tātou aro atu ki te reo ruatanga o te iwi kōrero Māori me te hāpai i ngā kaupapa reo rua, e kitea ai te hua o te mōhio ki ngā reo e rua, e tino tangata whenua anō ai hoki aua reo e rua. Kua hoki e waiho mā ngā kura, mā Te Tāhūhū o te Mātauranga (“TTM”) e kawea te reo ruatanga o tēnei whenua. Ko tēnei mea te reo ruatanga mā ngā wāhi katoa o te motu hei whai.

Target Audience(s)

Te Kōrerotanga o te reo. Ko ngā tāngata me matua aro nui i tēnei whāinga, ko te iwi kōrero Māori. Kāore te iwi kōrero Māori i te whakamahi i te reo Māori hei reo kōrero

ia rā, ia rā. He pai noa iho te aro nui ki ētahi atu kia tahuri mai ki te reo, engari ka aha hoki ia ka tahuri mai ana? Kāore tahi he wāhi hei whakamahi i te reo Māori mā te hunga kua oti kē te ako. Ki reira tātou whakapau kaha ai, kia whai wāhi ai te reo Māori.

Te Kounga o te reo. Mō te iwi kōrero anō tēnei. He pai te kite kua whai wāhi mai ngā mita ā-iwi i konei. Engari, kia pono tātou ki a tātou, ko te nuinga o te iwi kōrero e ako ana i te kura, i te whare wānanga, i hea kē rānei, kāore i te wāhi ā-iwi. Nā reira, me whakapakari hoki i ngā kaiako kia tika te reo e whakaako ana ahakoa te mita. Mārama ana ki ahau kua waiho mā TTM e kawē te taha ki ngā kura, engari me hāpai anō a TPK i ngā kaiako mā te tautoko i te tuhi pukapuka, i te tā papakupu, i te whakahaere kura reo me ērā momo wānanga e māmā ake ai ā rātou mahi whakaako uaua rawa atu.

I tua atu, kua oti kē i ngā kaitono a te kerēme o Wai262 te whakatakoto i ā rātou nawe mō tā te Kāwanatanga pēhi i ngā mita ā-iwi. Ko taku whakapae, ki te whakamātau te Kāwanatanga kia mau i a ia ngā whakahaere i ngā mita ā-iwi, kāore noa iho e roa ka whakatakariri mai ngā iwi ki a ia, mōna e whakahaere nei i ō rātou ake mita.

Te Ako i te reo. Mā tātou katoa tēnei, ehara mā te whānau, te hapū, te iwi. Kia kaua e noho a tauwiwi hei (“other New Zealanders”) noa iho, me tōtika te whai wāhi mai. Āe, me aro atu ki te kāinga, engari me aro atu ki ngā wāhi katoa, kei rāhuitia te reo Māori ki te kāinga, ki te marae anake. He reo ora te reo e whakamahia ana i ngā wā katoa, i ngā wāhi katoa, ka mutu e whakamahia ana i runga i te ohorere, mō ngā kaupapa huhua o te wā.

Te Mana o te reo. Whakakōrerohia te reo. Ki te whakakōrerohia, ka whai mana ai. Whakatairangahia te reo Māori hei reo whai mana kia rite anō ki te reo Pākehā, hei tuakiri mō te motu. Whakatairangahia te reo ruatanga. Katoa tātou he reo rua, engari

kāore tātou e aro atu ana ki te reo ruatanga i ā tātou kōrero mō te whakaora i te reo Māori.

Ngā Mātāpono

Kāore aku whakahē i ngā mātāpono. He pai. Kāore au i te tino mārāma he aha te roanga atu o ēnei mātāpono nā te poto o ngā whakamārāma, engari he pai i te tirohanga atu. Ko te mātāpono nui rawa atu me whai wāhi mai, kia mōhio ai te Kāwanatanga he aha tana ake wāhi ki roto i te whakaoratanga o te reo, kia kaua e tukuna noa āna kawenga katoa mō te whakaoratanga o te reo. Kei te kite au kua kore te Kāwanatanga i tēnei rautaki, engari he nui te whai wāhi mai a te Kāwanatanga i te rautaki i puta mai i te tau 2003.

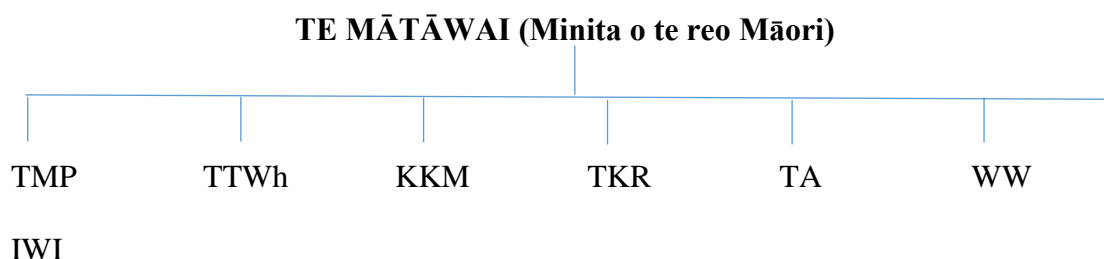
Ngā Mahi

Kia kotahi atu au ki Te Mātāwai, kei reira katoa aku māharahara. Engari, kia kīia noa atu e au i konei i te mutunga iho, mēnā he hua kei roto i Te Mātāwai, ehara i te hua hāpai i tō tātou reo.

- 1) Kua warea te iwi Māori i te kōrero mō te kaupapa nei a Te Mātāwai, kua kore e tino aro atu ki ērā atu wāhi o te rautaki. He āwangawanga tēnei, nā te mea kei te parea te kaupapa whānui, arā tō tātou reo, ki rāhaki.
- 2) Kia kaua e riro mā Te Mātāwai anake e whakahaere ngā mahi whakaora reo. Ehara tēnei i te whakahoki i te mana o te reo ki te iwi. Ahakoa te hiahia kia tū rangatira te iwi Māori mōna anō, ehara mā te tuku noa i ngā kawenga a te Kāwanatanga e rangatira ai tātou. Nāna te reo i patu, māna e whai wāhi mai i roto i te whakaoratanga o te reo Māori tae atu ki te wā e tino kīia ai e te iwi Māori kua ea te wāhi ki a ia – koirā te tikanga o te rangatiratanga o te Māori ki tōna reo, kei a ia te mana o tērā, ehara i te Kāwanatanga. Kāore anō kia pērā te kī.

- 3) Ki tā te Minita, ko Te Mātāwai te whakatinana ake i tā te iwi Māori i kī ai, i te pūrongo o Te Paepae Motuhake. Ko tā rātou i kī mai, me whakahoki i te mana o te whakaoratanga o te reo ki te iwi. Ehara te whakatū rōpū hei whakahaere i te whakaoratanga o te reo *mō rātou* i te whakatinana ake i tēnei kī. He whakatū ārai noa iho mā tātou e pekepeke mō te kore noa. He whakapau pūtea anō e tika ana kia whakapaua ki ētahi atu wāhi.
- 4) Kia kua e riro mā Te Mātāwai e whakahaere Te Taura Whiri (“TTWh”) me Te Māngai Pāho (“TMP”). He rerekē te whai i te hiahia o te iwi (arā, kia tū rangatira mō te reo Māori) me te turaki whakahaere a te Kāwanatanga. He rangatira kē ngā mahi o TMP, ā, me noho motuhake tonu - he aha koe e mate ai ki te whakatika i te āhuatanga kāore anō kia raru? Mō te taha ki a TTWh, āe, he āhuatanga pea e whakahētia ana e te iwi (pēnei i ngā kōrero a te pūrongo mō WAI262). Heoi anō, e kore e taea te kī mā te tuku i tōna mana ki Te Mātāwai e tika ai.
- 5) Ka mutu, kāore anō kia tika te whakatakoto i ngā rohe e whitu. Kāore au i te kite i te hua o tēnei whakaritenga mō te iwi tokoiti, ā, ka warea pea e ngā iwi nunui. Ki te pēnei rawa, ehara i te whakahoki mana ki te iwi. He whakahoki mana ki ngā iwi nunui, āe, engari te katoa. Mēnā kāore e ōrite te whai wāhi mai o ngā iwi katoa, ā kātī, ehara i te whakahoki mana ki te iwi Māori. He whakatū puehu kē.

Mō tētahi whakahaere hou, e rua ōku whakaaro. Ka tahi, he pai tonu kia whakatūria a Te Mātāwai, engari hei rōpū whakakotahi i ngā mahi katoa o te motu, hei rōpū wānanga. Kia whakamāramahia e au:

Anei a Te Mātāwai – ka riro mā te Minita o te reo Māori hou e whakatū. He tūranga tā Te Māngai Pāho, Te Taura Whiri, Te Rūnanganui o te Kura Kaupapa Māori, Te Poari Matua o Te Kōhanga Reo, Te Ataarangi, ngā whare wānanga (Māori, nei, auraki nei hoki) me ngā iwi. Ehara i te mea me pēnei noa iho ngā tūranga – mā Ngā Kaiwhakapūmau pea tētahi, mā te Rōpu Toko i te Ora o ngā Wāhine Māori pea tētahi, mā TTM, mā wai atu. Mā ngā iwi hoki e hiahia ana e uru atu, mā aua iwi e tohu ko wai hei whakakī i te tūranga mō tō rātou iwi. Nā reira, i te mutunga pea ka 100 pea te rahi o Te Mātāwai. Kia pērā anō ki ngā Hui Whakatauirā te rite. Mā aua tāngata e wānanga ngā hiahia o ngā iwi, e wānanga tahi, e matapaki tahi kia kotahi ai te huarahi mā te katoa. Mā tēnei ka eke te hiahia o TPK kia “Support the enablement of iwi language leadership” (wh. 22), e kore rawa e eke ki te hoatu katoa i te mana o te reo Māori ki te tokowhitu noa iho, te tokoiwa rānei.

Ka rua, kua tīmata a TMP me tā rātou mahere e kīia nei ko te ZePA. He pai tēnei mahere, e mārama ana, ka mutu kua tīmata kē tōna whakamahinga i te ao whakaora reo Māori. He pai hei tikihangā atu mā te ao whakaora reo katoa. Ki te whāia ngātahitia, tēnā ka tere kitea te hua o tēnei mahere whakarauora reo.

Ngā Tohu Reorua

- 1) He pai te whakaaro o te rautaki hou kia reo rua ngā tohu. Katoa pea ngā tohu kei raro i te mana o te Kāwanatanga e taea ana te whakamāoritā, pēnei i ngā tohu tiriti me ngā tohu o ngā whare a te Kāwanatanga. Ka pai hoki inā whakaritea mai he tahua pūtea hei āwhina i ngā pakihi e pīrangī ana kia reo rua ā rātou tohu. Kia kua hoki e pēhia te motu kia reo rua ngā tohu.

Whāngaihia te whakaaro, tohaina he pūtea, haere i runga i te ngāwari. Ki te pēhia te motu e kore e rata mai.

- 2) Ehara hoki pea i te mea me turaki i ngā tohu reo kotahi katoa ināianei ka whakatū ai i ngā tohu reo rua hou. Kia reo rua kē hei te wā e whakahoua ana ngā tohu e tū ana i tēnei wā. Hei whakamāmā tēnei i te utu, i ngā māharahara hoki o te hunga kāore e tautoko ana i te reo.
- 3) Kia whakatikaina hoki pea ētahi o ngā ingoa Māori i ngā manatū a te Kāwanatanga – he aha hoki te tikanga o te ingoa pēnei i Te Ao Marama nei? Kāore e mārama ana tēnei i te reo Māori, nā reira e kore e whakamahia i te wā e kōrero Māori ana. Hei tauira, he nenekara te kī “Kei te haere au ki Te Ao Mārama ki te tono mō te āwhina.” He whakaatu tēnei ki te iwi kōrero Māori he hua kore te reo Māori, i tua atu i te whakapai kanohi mā te Kāwanatanga.

Ngā Ratonga me ngā Hōtaka reo Māori

E whai ana te ture reo Māori i te ture reo Wēra. Ko te wāhi i mahue atu, ko te whakatū hāpori reo Māori. Ki ahau nei, he kaupapa anō tērā me hoki atu e tātou, kei reira tētahi kaupapa e taea ana e te Kāwanatanga te tautoko.

Hei tautoko mai – te rangahau

- 1) Kia nui ake te rangahau. Kia mutu te tārua noa i ngā rangahau e kōrero ana mō te haumate noa o te reo Māori – kei te mōhio kē tātou ki tērā, ka mutu, he akiaki noa tēnei i te whakaaro he hua kore te whai i te reo Māori.
- 2) Whakahaerehia he kaupapa e akiaki nei i a tāua ki te kōrero i te reo Māori. Kimihia ngā ārai, kimihia he ara turaki i aua ārai.

- 3) Me tīmata te whakapukapuka i ngā reo koroua, kuia. Kia mate atu te reanga kaumātua nei, kua tata kore te momo reo kei a rātou. Mēnā kua hopukina taua momo reo ki te rīpene, ka mau tonu ō rātou reo haere ake nei. Kei te mōhio au he mahi pōuri, he mahi kikino pea ki ētahi kāore e hiahia ana kia aro mai ki tēnei āhuatanga. Heoi anō, he pai ake kia whāia tērā, i te mātakitaki, i te tatari noa iho. Me kuaa tātou e noho noa iho e auē ana mō te matenga o tēnei momo reo, mēnā e taea ana te kaupare atu. Hei kaupapa rangahau pea tēnei mā ngā hapū, iwi.

Hei tautoko mai – te whakahou i te ture reo Māori

- 1) E whai ana te ture reo rotarota i te ture reo Māori. He aha hoki tātou e pīrangi nei kia hoki whakamuri, kia whakahoua tō tātou ture i runga anō i te ture reo rotarota nā tātou taua ture? He aha hoki kei roto kāore i roto i tā tātou ture?
- 2) Ahakoa taku whakaae me noho ōrite te mana o tō tātou reo ki te mana o te reo rotarota, he rerekē ngā tikanga e whai mana nui ai, pēnei i tā tātou tiaki i te reo Māori me te reo Pākehā. Ko te mana o te reo Māori he mana tuakiri mō te iwi Māori, mō te motu. He reo tūhono i te Māori ki tōna whakapapa, ki tōna ao o nehe, o nāianeī e kore e taea ki te kore te reo e mōhiohia. Ko te mana o te reo rotarota he mana mō te hunga turi, engari te motu. Ka mutu, ehara i te reo tūhono ki te whakapapa, ki te ao o nehe pēnei i te reo Māori. Ki te kore tō rātou reo kua āraitia te hunga turi kāore e taea te whakawhiti kōrero me te hunga rongō ā-taringa. Ko te whakapae hoki ka tumeke katoa te iwi turi i te whakaaro a TPK kia whāia tā rātou ture nā tā rātou kaha whakahē i taua ture.
- 3) Me whakahou i te ture kia ōrite te mana o te reo Māori ki te reo Pākehā hei tuakiritanga mō te motu katoa, Māori mai, Pākehā mai.

He whakaaro whakamutunga

Mō te wā ki a mātou ki te tuku whakaaro ki a TPK mō te rautaki nei. I te wā o Te Paepae Motuhake, kei te maumahara au ki te auē a te iwi Māori i te poto o te wā ki a mātou ki te whakatakoto i ō mātou whakaaro i ngā hui ā-motu. Ā, kei konei anō tātou e auē haere ana. Ahakoa kua roa te Kāwanatanga e tuhituhi ana i te rautaki nei, kia aroha mai ki te iwi kātahi anō nei ka kite i ngā hua o ā koutou mahi. Mō te nuinga o mātou, kāore i kitea mai he paku aha i mua i te taenga atu ki te hui ā-motu. Tēnā, kia roa ake te wā ki a mātou ki te āta pānui i ngā mahi, kia whai hua ai ā mātou kōrero atu ki a koutou. He mahi noa iho pea tēnei ki a koutou, engari ko tō tātou orange e kōrerotia nei.

Ahakoa pēhea te rautaki reo hou e whakaputaina mai, i te mutunga iho ko te mea nui kia whai whakaaro mai ki te ora o te reo, kia pareā ki rāhaki ngā tōrangapū o te wā. Ka hinga atu he kāwanatanga, ka ara mai he kāwanatanga, engari ko mātou kei konei tonu, e whakapau kaha ana mō tō tātou reo Māori. E kore e mate te reo Māori ahakoa tā koutou mahi, engari kei a koutou te tikanga mō e ngāwari ai, e uaua ai rānei tā tātou ekenga ki tā tātou e manako nei, arā, te whakatangata whenuatanga anō o te reo Māori ki tēnei whenua.

Ngā mihi rā,